

М.А. Собуцький
ЗМІНА РІВНЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПЕРЕКЛАДНОГО
ЕПОСУ В УМОВАХ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Проблема аналізу міжкультурного діалогу передбачає вивчення декількох взаємодоповнюючих способів комунікації. Безпосередній обмін смислами, що відбувається у поняттєво-символічному "ментальному континуумі" прямого спілкування носіїв різних культур, доповнюється опосередненими контактами за допомогою перекладних чи запозичених текстів. Далі, взаємозв'язок за допомогою текстів може бути транскультурним, тобто таким, який "пронизує" декілька рівновеликих локальних систем, наприклад, це випадок універсалізуючої дії Святого Письма на християнські культури Європи; не менш часто перемішуваними з одного культурного простору в інший є функціонально обмежені тексти. В першому випадку спостерігається інтеграція культури на загальних духовних підвалинах, у другому —

вплив однієї культури на іншу, тобто розширення і ускладнення системи-рецепієнта за рахунок інтродукції нового елемента і перебудови відповідних структурних відносин. У цьому випадку зазнає змін також і сам запозичений елемент.

У межах останнього способу взаємодії нас цікавитимуть два питання: (1) чому культура "приймає до себе" чужий текст, на яких із своїх ланок вона є відкритою до стороннього впливу, заперечуваного на інших ділянках, інакше кажучи — які її можливості й особливості виявляє самий факт запозичування; (2) яким чином і з яких причин змінюються суттєві характеристики перекладного тексту, що його "пересаджено" з власного ґрунту на іншомовний та іншокультурний.

Зручним для обговорення цього питання матеріалом є переклади творів візантійської

літератури, що з'явилась ще за часів Київської Русі, й серед них — епосу про Дігеніса Акрита.

Відомо, що розвинені форми епосу не склалися у давньоруській культурі. Виняток — лише "Слово о полку Ігоревім", хоча і його епічна природа є спірною.

Також відомо, що епоси, як правило, не перекладалися в середньовічних літературах: надто вже велика їх національна специфіка, залежність від проблематики становлення й усвідомлення етнокультурної єдності — саме тієї, всередині якої створюється даний епос, і ніякої іншої. Обслуговувати іншу культуру епос у своїй первісній якості нездатний.

Незважаючи на це, найдавнішу редакцію акритських сюжетів зафіксовано не на грецькому (лише у XV—XVI ст.), а на давньоруському терені. Гадано, у XII ст. з загубленого грецького оригіналу було перекладено компактну оповідь про подвиги Дігеніса Акрита, яка стала відома під умовною назвою "Девгенієве діяння", або "деяние прежних времен храбрых человек". Перекладено його було, скоріш за все, через зазначену відсутність вітчизняного епосу, тобто заради приведення стандартного середньовічного набору жанрів до його номенклатурної повноти. Проте, докладний аналіз змушує стверджувати, що своєї мети цей переклад не досягнув, та й не міг досягнути.

Первісна давньоруська редакція "Діяння" являє собою стислу повість, що її зведено до трьох вирішальних епізодів. Це — 1) героїчні молодості Дігеніса, його мисливські подвиги, що супроводжуються неодмінним уславленням мужності і сили; 2) героїчне сватання, перемога над майбутнім тестем і весілля; 3) "Сказание, како победы Девгений Василий царя" — "героїчне самоствердження" протагоніста за рахунок сюзерена-імператора.

Як зазначають дослідники даного твору, історичні, псевдоісторичні, чи навіть просто надто локальні за колоритом персонажі й епізоди оригінальної версії або втратили своє забарвлення, або зникли зовсім. Так, отаман Філопапп та Амазонка Максимо лише згадуються, а подвійне походження головного героя

зовсім відсутнє у первісному перекладі і з являється тільки у деяких рукописах XVII ст., — напевне, внаслідок нових русько-грецьких контактів, які супроводжувались актуалізацією прихованих, латентних смислових запасів сюжету в змінених історико-культурних умовах.

Скорочення кількості дійових осіб та епізодів призводить до трансформації фігури головного героя. Аналіз структури тексту виявляє, що збаласовану довкола епізоду "О свадьбе Девгееве и всъхыщении Стратиговне" оповідь зведено виключно до особистих успіхів протагоніста, нарощування та апофеозу війсьської міці та чоловічих якостей. Подвиги Девгенія аж надто гіперболізовано, вони не потребують від нього ніяких зусиль ("первое скочи — уби 7 000 и абие возвратися - уби 20 000...")⁴. Зваблення дівчини відбувається "само собою", успіх не викликає сумнівів ("Всегда ему доспелется...") ; і навіть тут наперед виходить зухвала поведінка стосовно тестя (Стратига), яка обслуговує демонстрацію молодечтва героя і яку Стратиг, до речі, ніяк не провокує. Безсумнівно, ці риси героя є спільними з народно-поетичною традицією — як грецькою, так і руською; проте, на відміну від епосу, билин та героїчних пісень, "Девгенієве діяння", зберігаючи найпростіші характеристики протагоніста, цілком втрачає їх мотивацію. Жодна національно-патріотична, етнічна, релігійна чи інша загальнозначуща ідея, що скріплює епос і конститує його, в нашому тексті не простежується. Навіть сцена протистояння Дігеніса і візантійського імператора, яка завершує давньоруський переклад, з сепаратистської декларації перетворюється на додатковий доказ його особистої міці, що базується на принципі найпростішої градації складності подвигу (перемога над військом Стратига, а потім і над військом самого царя Василя). Зі свого боку, і характеристики героя спрощуються саме внаслідок зникнення глибинних мотивацій (доречних у Візантії, але не в умовах давньоруського XII ст., з іншими, хоча й подібними проблемами). Наприклад, з "необорної сили і мужності, мудрості, благородства і патріотизму,

¹ История всемирной литературы. — Т. 2. — М., 1984. — С. 13.

² Кузьмина В. Д. Девгенієво деяние /Деяние прежних времен храбрых человек/ М., 1962. — С. 19—20, 89; "Изборник" /Сборник произведений литературы древней Руси/. — М., 1969. — С. 714. Датування перекладу лишається спірним. — див.: Konrad A. N. Old Russia and Byzantium: The Byzantine and Oriental Origins of Russian Culture. — Wien-Stuttgart: Braumüller, 1972. — P. 231—238.

³ "Изборник" /Сборник произведений литературы древней Руси/. — М., 1969. — С. 714—715.

⁴ Кузьмина В. Д. Вказ праця. — С. 151; "Изборник" /Сборник произведений литературы древней Руси/. — М., 1969. — С. 186.

⁵ Кузьмина В. Д. Вказ праця. — С. 151; "Изборник" /Сборник произведений литературы древней Руси/. — М., 1969. — С. 178. /реконструкція за другою редакцією XVII ст./.

відданості законам добра і справедливості", властивих грецькому Дігенісу Акриту, у давньоруського Девгенія залишилися тільки сила і мужність. "Зовнішня та внутрішня краса героя" стає лише зовнішньою, майже демонстративною; відважність набуває самоцінності і самодостатності.

Спробуємо інтерпертувати зазначені зміни в термінах жанрової типології, інакше кажучи — спробуємо дати гарну відповідь на питання, чим став на терені культури-рецепієнта текст, який на своїй батьківщині був епічною поемою.

Якщо виходити з визначення жанру, як сполучення і єдності декількох формальних і змістовних ознак, відкидання хоча б однієї з них дає, так би мовити, "дефектний" твір, проте не створює нового жанру. В даному випадку, зникнення епічних мотивацій призводить, ми б сказали, до зняття проблемності. В епосі богатирські якості героя зумовлюються тими етнокультурними завданнями, силове та волевове розв'язання яких випадає на його долю, загальнозначущими проблемними вузлами, єдиним адекватним посередником у розв'язанні яких він є. В "Девгенієвому діянні", втративши свою серйозну проблематичність, дія вже не може залишатися епічною. Сила і відважність з необхідних якостей перетворюється на об'єкт культивування; подвиг в ім'я певної надсуб'єктної ідеї перетворюється або на самоціль, або на засіб досягнення особистого успіху.

Можливі аналогії з авантюрою рицарського роману навряд чи були б правомірними, тому що, якщо епічний подвиг фактично є випробуванням на вірність собі тієї соціальної спільноти, до якої належить герой, то й подвиг рицаря (в найперших "серйозних" романах, наприклад, у Крет'єна де Труа) теж є випробуванням на самототожність, але окремої особистості, яка вирізняється з нерозчленованої єдності. Успішна авантюра здійснює рицаря до рівня, прийняттого для включення його у нову спільноту, — в утопічне братство Круглого столу, Св. Грааля і т. ін. Проблемність є й тут,

хоча н перенесено в середину, штеріоризовано", за висловом Є.М. Мелетинського. Випадаючи з поля дії повсякденних причинно-наслідкових зв'язків, герой рицарського роману все ж таки входить у світ причинності куртуазного культурного міфу.

Не зовсім виправданим було б також наближення "Девгенієва діяння" до так званої "народної книги": для персонажів "народної книги", створюваних чи трансформованих всередині низової традиції, характерними є не стільки хоробрість та непереможність, скільки спритність та хитрощі, — якості, необхідні для успішного маніпулювання проблемами повсякденного світу, для розплутування його причинно-наслідкових вузлів. Герой "народної книги" як такий може бути зразком для імітації з боку читача.

Центральний персонаж "Девгенієва діяння", відірвавшись від епічної проблемності і перевищуючи за своїми можливостями проблемність повсякденну, натомість не набуває ніякої іншої. Завдання він ставить собі сам, сам же він і вирішує їх, точніше — розрубує, тому що успіх йому забезпечено заздалегідь, і ніяких вузлів ані ззовні, ані всередині розплутувати немає потреби.

Як бачимо, поміж середньовічних оповідальних жанрів знайти необхідну паралель не вдається. Доводиться розширювати межі пошуку; подивимось спочатку, чи є припустимим таке розширення і з якими обмеженнями.

З методологічної точки зору, будь-яке дослідження іншої культури являє собою "сте-нограму" її діалогу з культурою дослідника. Виникає герменевтична проблема "вироблення спільного горизонту", приведення власного "передсуду" у "зважений" стан (вислів Х.-Г. Гадамера). Специфіка нашого завдання в даному випадку полягає в тому, що предметом свого діалогу з середньовічною культурою ми, в свою чергу, робимо діалог двох середньовічних культур: розпочинаючи спілкування з ними, намагаємося з'ясувати, яким чином вони спілкувалися між собою.

⁶ Культура Византиї /Вторая половина VII—XII вв. — М., 1989. — С. 159.

⁷ Попова Т. В. Византийский народный и книжный эпос// Византийская литература. — М., 1974. — С. 108.

⁸ Поэтика древнеримской литературы: Жанры и стиль. — М., 1989. — С. 3.

⁹ Ауэрбах Э. Мимесис. - М., 1976. - С. 145-151.

¹⁰ Мелетинский Е. М. Средневековый роман: Происхождение и классические формы. — М., 1983. — С. 112.

¹¹ Ботвинник Н.М. Редакция є "Романа об Александре", ее место в традиции и жанровая природа: Автореф. дисс. канд. филол. наук. — Тбилиси, 1989. — С. 11, 15.

¹² Горский В.С. Историко-философское истолкование текста. — К., 1981. — С. 193; Гадамер Х. -Г. Истина и метод Основы философской герменевтики. — М., 1988. — С. 317—363.

Тим більшої значущості набуває прояснення наших вихідних позицій, чітка відрефлектованість тих передумов нашого знання (і нашого незнання), які зумовлюються культурою ХХ століття. Першим кроком на цьому шляху, природно, буде *модернізація* — "наївне розуміння", яке, через ступінь опису, відкриває шлях до "розуміючого розуміння", за герменевтичною схемою П. Рікера. ° Перш ніж виділити несхоже у середньовічній культурі, масмо виділити схоже у ній; перш ніж пізнавати її як дещо "чуже", треба відсіяти "своє" — і в ній, і в нашому сприйнятті. При наявності "залишку" після такої процедури матимемо перейти до осягнення специфіки культурного явища минулого; при відсутності такого залишку або ж його "прозорості" можна буде казати про "паростки сучасності" в цьому минулому.

"Модернізація" відповідає на питання: що ми здатні побачити в тексті крізь *наші* культурні "окуляри", "сітку", яку накинута нашим вихованням і способом життя?

Довіра до тексту, осягнення культури в її власних поняттях відповідає на зустрічне питання: що міг би сказати текст мовою *своєї* культури?

Розуміння можливе на зіткненні двох підходів. Вживання у текст, довіра до нього, — все це є імпліцитним і, через це, невербальним. "Модернізація" є експліцитною, раціональною і, внаслідок цього, гшервербальною, тобто логічною. Синтез того й іншого міг би дати шуканий вербальний рівень, "розв'язуючи язика" текстові і водночас інтерпретуючи його мовою культури суб'єкта, який пізнає його, тобто уможливаючи комунікацію отриманих інтуїцій і при цьому компенсуючи втрати логічного підходу.

Жодна з культур не повинна мовчати: діалог не повинен перетворюватись на монолог — ані тексту, ані дослідника, важливішим за все є правильний обмін репліками, "синхронний переклад".

При такому підході, найкращою типологічною паралеллю до безпроблемного героїзму "Девгенієва діяння" нам вбачається так звана белетристика, точніше — сучасна "масова культура", незважаючи на анахронізм зіставлення. Роботи останніх десятиліть переконливо демонструють епічну за походженням, але повністю трансформовану за своїми функціями суть героя мас-культурних жанрів. Реальний чи утопічний конфлікт заміщується пригодами, а випробування героїв (і читачів) на самототожність — розгортанням активності дійових осіб назовні та самовідсторонення читача. Надлюдина відтісняє просто людину, проблеми якої під час сприйняття тексту зникають як недоречні. Це явище має назву "ескейпізм" ("втеча") і має компенсаторну функцію. Вона не стільки будує світ утопічної мрії, яка врешті-решт спроможна була б створити певні "правила гри" культурної еліти, скільки відволікає індивідуального споживача від нього ж самого, замінює його на безпроблемного героя. Самототожнення з героєм масової культури в реальному житті є згубним для її споживача (демонстрація цього була найпершою метою "Дон Кіхота" Сервантеса); такою ж згубною була б спроба читача давньоруського "Девгенієва діяння" вести себе за його подобою.

Суттєвою характеристикою будь-якого епосу є *granditud* , "гігантизм" , що складається з просторових, темпоральних, аксіологічних та ін. компонентів. Це — і численність актантів (людей, груп людей, речей, тварин) , і різноманітність тем , і, перш за все, смислова універсальність . "Девгенієве діяння" зберігає лише одну сторону гігантизму (особисте молодцтво героя), втративши всі зазначені його компоненти. Внаслідок цього зникає гармонія, яка дозволяла текстові бути об'єктом естетичного сприйняття, і текст перетворюється на предмет споживання, — що теж є рисою масової культури.

Ще одна характеристика масової культури: як правило, вона створюється не самими масами. В наш час її "виробляють" професіонали

¹³ Автоіомова Н. С. Рассудок: Разум: Рациональность. — М., 1988. — С. 251.

¹⁴ Lacassin F. Il fantastico cittadino // Letteratura di massa: Letteratura di consumo: Guida storica e critica / A cura di Giuseppe Ronio. - Roma; Bari: Laterza, 1979. - P. 99-105.

¹⁵ Schmidt-Henkel G. La "paraletteratura" nel canone della scienza della letteratura // Ibid. — P. 63—64.

¹⁶ Lacassin F. Op. cit. — P. 100.

¹⁷ Ramos O.G. Categorías de la epopeya. — Bogota., 1988. — 135p.

¹⁸ Wartburg W. von. Evolution et structure de la langue française. — Berne: Francke, 1958. — P. 111.

¹⁹ Ramos O.G, Op. cit. - P. 33.

²⁰ Ibid. - P. 93-102.

²¹ Ibid. - P. 103-108.

для мас (на відзнаку від фольклору як власне народної творчості); приклади такого створення однієї частиною суспільства текстів, призначених для іншої його частини, відомі в Європі ще у XVI ст.²³ У випадку "Девгенієва діяння" схожа ситуація виникає сама собою, через самий факт перекладу: фольклорний за своїм корінням твір, проходячи через книжковий переказ, в нових умовах спускається "згори вниз", від давньоруського книжника-професіонала до читача-споживача.

Зазначимо, що белетризації епосу сприяє і прозовий характер перекладу. Як одна з конститутивних ознак жанру, віршованість сприяє рецитації епічної поеми, як загальнозначущого у даному соціумі тексту; втрата її, перехід до прози, робить необхідною письмову фіксацію як текстоутворюючий фактор, без якого текст розсиплеться і зникне. Це, в свою чергу, тягне за собою індивідуальне читання як домінуючий спосіб сприйняття.

З "зовнішньої", сучасної дослідникові точки зору, поняття масової культури вбачається найбільш адекватним даному тексту. І все ж, воно є не зовсім адекватним йому з "внутрішньої", синхронної появі "Девгенієва діяння" точки зору. Чому?

Хоча у XII ст. не існувало поняття "масова культура", можливо, існувало саме явище, не усвідомлене і не означене за допомогою поняття? Наявність того чи іншого явища підтверд-

жується наявністю а) умов його функціонування, потреби у ньому, та б) текстів, споможних виконувати відповідні функції як основні. В нашому випадку виконано тільки другу з цих вимог, але не першу. Як правило, потреба створює тексти, проте, тут бачимо ситуацію, коли пропозиція випереджає попит. Давньоруське середньовіччя XII—XV ст. ще не мало потреби у споживанні мас-культурної продукції. Якщо продивитись перелік перекладних рукописів XIV—XV ст.; виявиться, що у ці століття "Девгенієва діяння" не переписувалося жодного разу. Текст лишається у "потенції", у позакультурній позиції, і очікує на актуалізацію своїх смислів, яка відбувається лише у XVII ст., з появою відповідного споживача внаслідок зміни структурних відносин у культурі.

Таким чином, можемо припустити, що можливість перекладу іношомовного епосу, яка виникла через наявність культурологічної лакуни, "тиску ентропії" зсередини незбалансованої давньоруської жанрової системи, внаслідок неминучої втрати цим епосом своїх первісних функцій, сприяла не заповненню лакуни, а створенню нового елементу культури-рецепієнта, — а саме, оповідальної белетристики. Тим самим створено було нову "латентну ентропію": реальна потреба у белетристиці виникає пізніше, лише у XVII ст., до якого і належать рукописи повісті.

²² Dufrenne M. Existe un arte di massa? //Letteratura di massa: Letteratura di consume:Guida storica e critica /A cura di Giuseppe Petronio. — Roma; Bari: Laterza, 1979. — P. 80.

²³ Андреев М. Л., Хлодовский Р. И. Итальянская литература зрелого и позднего Возрождения. — М., 1988. — С. 148.

²⁴ Пор.: Барт Р. Из книги "Мифологии" // Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика. — М., 1989. — С. 100; Антипов Г. А. та ін. Текст как явление культуры. — Новосибирск, 1989. — С. 41.

²⁵ Шохин В. К. Древняя Индия в культуре Руси /XI — середина XVв./: Источниковедческие проблемы. — М., 1988. — С. 255.

²⁶ Пор.: Лотман Ю. М. Проблема византийского влияния на русскую культуру в типологическом освещении //Византия и Русь. — М., 1989. — С. 229, 235.